

Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy “Layli va Majnun” dostonlari muqaddimalarining qiyosiy tahlili

Yulduz Abdulhakimova¹

Abstrakt

Maqolada turkiy adabiyotda mavjud ikki yirik asar – Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliyning “Layli va Majnun” dostonlari qiyoslandi. Qiyoslar natijasida dostonlarning vazni, janri, kompozitsiyasiga xos xususiyatlar, qahramonlar tasviri va voqealar ifodasidagi oʻziga xoslik masalasi tadqiq etilib, har ikki ijodkorning mavzuga yondashishdagi oʻxshash va farqli tomonlari aniqlangan. Layli va Majnun haqidagi afsonaning doston shaklida forsiy va turkiy adabiyotga kirib kelishi masalasi koʻrib chiqilgan. Majnunning tarixiy shaxs yoki toʻqima obraz ekanligi haqidagi olimlarning fikrlari oʻrganilib tahlil qilindi.

Kalit soʻzlar: *“Xamsa”, doston, ishq, kompozitsiya, masnaviy, qissa, Layli va Majnun, hamd, naʼt.*

Kirish

Sharq xalqlari adabiyotida “Layli va Majnun” mavzusidagi dostonlar, qissalar koʻp uchraydi. Ular oʻzining yaratilish davri, muhiti, adabiy hayotdagi oʻrni bilan farqlansa-da, mazmun va syujet jihatdan bir-biriga oʻxshab ketadi. Doston va qissalarning kelib chiqishi arab xalqlari orasida ogʻizdan-ogʻizga oʻtib keluvchi voqealarga borib taqaladi. Manbalarda keltirilishicha, Majnun tarixiy shaxs boʻlib, Shimoliy Arabistondagi Bani Omir qabilasiga mansubdir. Uning ismi manbalarda Qays ibn Mulavvah, Mahdiy ibn Muod, al Aqra va baʼzan al Buhturiy ibn al Jaʼd tarzida keltiriladi. Ibn Qutaybaning “Kitob ush sheʼr vash shuaro” kitobida Majnun oʻz qabilasidagi Layli ismli qizni yaxshi koʻrgani va unga bagʻishlab sheʼrlar yozgani aytiladi. Lekin baʼzi mualliflar Majnun tarixiy shaxs

¹*Abdulhakimova Yulduz Gʻofur qizi* – filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: abdulhakimovayulduz4@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1492-4568

Iqtibos uchun: Abdulhakimova, Y. 2023. “Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy “Layli va Majnun” dostonlari muqaddimalarining qiyosiy tahlili”. *Oʻzbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik* 1 (2): 61-83.

emas, balki ummaviy bir yigit o'z amakisining qizini sevib qolib, unga atab she'rlar yozgan va unga Majnun taxallusini qo'ygan deb aytishadi. Shu tariqa VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab arab she'riyatida Majnun taxallusi bilan ishq mavzusida yozilgan g'amgin she'rlar paydo bo'la boshladi [Sirojiddinov, 2016, 132].

Badiiy adabiyotga bu qissani ilk bora Nizomiy Ganjaviy doston shaklida olib kirdi va shu bilan Layli va Majnun dostonchiligining mukammal asosi yaratildi. Unda muallif Majnun va Laylining el og'zida mashhur bo'lgan tashqi go'zalligini emas, balki ruhiy va ma'naviy dunyosini ham boy va mukammal qilib ochib berdi. Doston o'zining badiiy qimmati bilan Sharq xalqlari adabiyotida katta shuhrat qozondi. Nizomiy dostoni Sharq xalqlari adabiyotida keng shuhrat qozondi va oradan bir asrdan ziyodroq vaqt o'tgach, Amir Xusrav Dehlaviy unga javob yozdi. Dehlaviy dostoni 1299-yilda yaratilgan bo'lib, «Majnun va Layli» deb ataladi. Muallif doston qahramonlari nomini almashtirish bilan yangilikka, o'z salafidan o'zgachalikka intilganligini ta'kidlaydi hamda ushbu qissaning arab xalqlari orasida dastavval «Majnun va Layli» shaklida ommalashganligiga e'tibor qaratadi. U Nizomiy dostonining kompozitsion qurilishini asosan saqlab qolgan holda uning syujetiga ba'zi o'zgartirishlar kiritadi (munajjimning Majnun taqdiri haqidagi bashorati, Navfalning o'z qizini Majnunga nikohlab berishi va b.) Xusrav Dehlaviy ushbu dostoni bilan Sharq xalqlari adabiyotida «Layli va Majnun» mavzusidagi dostonga javob yozish an'anasini boshlab berdi [Sirojiddinov, Yusupova, Davlatov, 2020, 133]. Dehlaviydan keyin bu mavzuda ko'plab ijodkorlar qalam tebratdilar. Turkiy tilda bu yo'nalishda yaratilgan dostonlar orasida Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy dostonlari alohida o'rin egallaydi. Biz ushbu maqolamizda bu ijodkorlarning dostonlaridagi muqaddimaviy boblarning qiyosiy tahlilini amalga oshirmoqchimiz. D.Yusupovanning yozishicha, «Xamsa» dostonlaridagi muqaddimalar voqelikka shunchaki an'anaviy kirish bo'lmay, balki dostonlar mundarijasi uchun ochqich vazifasini ham o'taydi. Shu ma'noda muqaddimalarda keltirilgan fikrlarga alohida e'tibor berish dostonlar tagzaminida yashiringan ramziy ma'nolarni ochishga yordam beradi» [Yusupova 2016, 29].

Ma'lumki, Alisher Navoiy o'zigacha yaratilgan dostonlardan farqli o'laroq, «Layli va Majnun»ni turkiy tilda yaratadi. U o'zigacha bo'lgan dostonchilik an'alarini chuqur o'zlashtirib, unga turkona libos kiygizadi, turkiy ruh bag'ishlaydi. Muhammad Fuzuliy ham dostonchilikda Navoiy yo'lidan borib, turkiy tilning jozibali o'g'uz

lahjasida mazkur ishq qissasini yangi bosqichga ko'taradi.

Ba'zi bir turk olimlari Muhammad Fuzuliy Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonidan xabardor bo'lganmi yoki yo'q? degan savol atrofida munozara qiladilarki, bu haqda Ibrahim Akyol "Nevai ile Fuzuli'nin Leyla' ve Mecnun" Mesnevilerinin Yapi ve Konu Bakimindan Karşılaştırılması" nomli maqolasida batafsil javob beradi [Ibrahim Akyol, 2019, 267-293]. Masalan, Latifi: Ali Sir Nevai'nin Fuzuli uzerindeki tesiri konusunda; "Nevai tarzina karib bir tarz-i dil-firib ve uslub-i acibi vardır" ifadesini kullanir [Latifi 2000, 435].

Ahdi ise; "lisan-i Tazi'de olan ebyati fusaha-yi "Arab"da meshur guftar-i Nevayi- ayini Turkan-i Mogol yaninda mezkur va zeban-i Furs'de olan divani pesendide-i su'ara-yi her merzmub ve as'ari Turkisi makbul-i zurafa-yi Rum olmishdur".

Ali Nihat Tarlan da; Fuzulinin Sarktaki Çagatay şairlerini ve Garptaki Anadolu sairlerini iyi tanidig'ini, Divani'nin mukaddimesinde bunlardan bahsettigini soyledikten sonar Leyla vu Mecnun'unda "Olmusdu Nevai-Isuhandan Manzur-I Şehenşeh-I Horasan" dedig'ini, bunlardan hic bahsidilmese dahi Fuzulinin o kadar Nevai'nin havasi icinde yasadig'ini ki dil hususiyetleri olmasa bunlari bir birinden ayirt etmenin guc oldug'uni, so'ylar [Cetindag' 2011, 254].

Muhammad Fuzuliy Alisher Navoiyning chin muxlisi bo'lgan. Ijodda undan juda katta quvvat olgan. Ijobiy va ijodiy ta'sirlangan. Fuzuliyning ijodida bunga ko'plab misollar bor. Birgina "Layli va Majnun" dostoni tarkibida Fuzuliy 2 ta hamd va 3 ta munojot keltiradi. Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni tarkibida ham 4 ta munojot va 5ta na't kelganligi bizga ma'lum. Fuzuliy Alisher Navoiy va Navoiy davri adabiyotini puxta o'rganib qolmay, Navoiy an'analaridan o'rinli foydalangan ham.

Muqaddimaviy boblar qiyosi

Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni 38 bob, 3623 baytdan iborat. Muqaddima 9 bobni o'z ichiga oladi.

Navoiy dostonning 1-bobida Allohni go'zal sifatlar bilan ulug'laydi: "Kimgaki go'zallik ato etgan bo'lsang unga ne-ne navqironlarni shaydo qilding. Sen qayerdagi jilva qilgan bo'lsang o'sha jilva odamlarga Layli timsoli bo'lib ko'rindi. Sening Majnunlaring aql-idrokdan ozoddir. Ularning ohlari aqlni yelga sovurgan. Aql sening yo'lingda g'ofil-bexabardir. Sening yo'lingda aqlli kishilar telbalanadilar" [Navoiy 2006, 214].

*Ey kimniki aylabon parivash,
Majnun anga yuz asiri g'amkash.
Ey kimni qilib parig'a majnun,
Ashki suyin oqizib jigargun.
Ey har sorikim qilib tajalli,
Ul mahzar o'lub jahonda Layli.
Ey Majnuning xiraddin ozod,
Ohi erdin xiradni barbod* [Navoiy 2006, 5].

Muhammad Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostoni esa 113 bob, 3098 baytni o'z ichiga oladi. Doston Sharq dostonchilik an'analariga muvofiq yozilgan bo'lsa-da, biroq Fuzuliy dostonni masnaviyning o'zida yozishni lozim topmay, unga bir qator janrlarni ham qo'shadi. Masalan, shoirning o'zi bu haqda 9-bobda, ya'ni "Soqiy bilan bo'lgan suhbat"da shunday deydi:

*Gah taarzi- qasida aylarəm saz,
Şəhbazini olur büləndpərvaz.
Gah də'bi –qəzəl olur şüarim,
Ol də'bə rəvon verər qərorim.
Gah məsnəviyə olub həvəsnək
Ol bəhrdə istərəm dūri-pak* [Fuzuliy 2005, 34].

Fuzuliy dostoni nasriy debocha bilan boshlanadi. Debocha 238 so'zdan iborat bo'lib, unda shoir Layli va Majnun afsonasini bayon etishda Allohdan kuch va g'ayrat so'raydi. Shu o'rinda Fuzuliy dostonidagi boshqa janrlar bilan bog'liq jihat haqida ikki og'iz so'z. Ma'lumki, Fuzuliyning g'azallari qo'shiqqa aylanib, turkiy, arab, ajam xalqlarining dilidan chuqur joy olgan. Demak, ijodkorning ko'ngli turli janrlarda ijod qilishni istagan. Yozganda ham shunchaki yozish emas balki, qasidaning balandparvoz bo'lishini, g'azalda fikri tiniq, ravon bo'lishini, masnaviyda esa uning har bir misrasi durdek pok bo'lishini istaydi.

Shuning uchun ham doston tarkibiga kiritilgan ruboiy, g'azal, soqiynoma, murabba', qasida kabi janrlar dostonning ta'sirchanligini oshirib, fikrning oson tushunilishiga xizmat qiladi.

Doston boshlanmasida 3 ta ruboiy keltirilgan. Ruboiylar bir birini to'ldirib, ayni paytda ma'noviy jihatdan dostonning asl mazmunini ochib berishga ham xizmat qiladi:

*Ey nə'səti –hüsni- eşqə tə'sir qılan!
Eşqifə binayi- kövni tə'mir qılan!
Leyli səri- zülfini girehdir qılaü!
Məcnuni- həzin boynına zəncir qılan!* [Fuzuliy 2005, 10].

Ushbu ruboiyda shoir Allohga murojaat qilar ekan, shunday deydi: "Sen ishqing bilan husnlar na'shasiga ta'sir qilding. Va bu Ishq bilan qalblar binosini ta'mir qilding, go'zallashtirding, poklading. Va Laylining (yoki Laylidek minglab ma'shuqlarning) zulfini zanjir qilib, Majnunlarning bo'yniga ishq savdosini osding".

Turk olimi Burhan Basharslan "Fuzulinin Leyla vu Macnun Mesnevisi-Dibace" nomli maqolasida yuqoridagi ruboiyni quyidagicha sharhlaydi: "Ilk rubaide kainatin yaratilmasinin isk ile olusundan bahsettikten sonar Hakk'a yaranici vasfiyla bir niyaza baslanir. Bu rubaide zannediyorum ki husn ve ask kavramlarindan husn Leyla'ya, ask ise Mecnun'a isaret etmektedir." [Burhan Basharslan, Marmara ilahiyat.com (muif blog); 14 Agustos 2019] Ya'ni: Birinchi ruboiyda koinotni ishq bilan yaratilganligini aytib, Haqdan yorining vasfini tilab yolvoradi. Bu ruboiyda husn Layliga, ishq esa Majnunga ishoradir.

*Tutsam täläbi -häqiqätä rahi- mäcaz,
Əfsanə bəhanəsilə orz etsəm raz,
Leyli səbəbilə vəsfm etsəm aq'az,
Məcnun dili ilə etsənı izhari- niyaz* [Fuzuliy 2005, 10].

Navbatdagi ruboiyda esa Fuzuliy dostonidan ko'zlangan maqsadi haqida so'zlaydi: Men haqiqatni aytmoqchiman va bu haqiqatni bir afsona bahonasida arz etmoqchiman. Laylining ta'rifini esa shunchaki o'qiguvchi bo'lib emas, balki Majnunning tilidan bayon qilgum.

Burhan Basharslan ikkinchi ruboiyni quyidagicha sharhlaydi: "Fuzulinin taleb-i hakikatte rah-i mecaz tutmasi ne anlama gelmektedir? Ortada bir hakikatinvarlig'i ve bu hakikatin mecaz yoluyla talep edilmesi durumu vardır ki kanaatime go're Divan siirini karakterizeeden ifade bu cumledegizlidir. Zira Leyla' ve Mecnun, mensur kisimdan da anlaşılacagiuzere iki remizdir. Leyla hakikatin, Mecnun ise onun talepkarinin remzidir" [Burhan Basharslan. Marmara ilahiyat.com (muif blog); 14 Agustos 2019]. Yani: Fuzuliyning taleb-i hakikatte rah-i mecaz jumlasida qanday ma'no anglashiladi? O'rtada bir haqiqatning borligi va bu haqiqatga majoz yo'li orqali talabgor bo'lish dostonning asl mazmunini ochib beradi. Zero, Layli va Majnun ikki ramzdir. Layli haqiqatning, Majnun esa haqiqatga talabgorning ramzidir.

*Lüt f ilə şə'bi -ümidimni ruz eylə!
İqbalımı tövfiq ilə firuz eylə!
Leyli kimi ləfzimi diləfruz eylə!*

Məcnun kimi nəzmimi cigərso'z eylə! [Fuzuliy 2005, 10].

So'nggi ruboiyda shoir yana Allohning o'ziga murojaat qilib, dostonidan ko'zlagan maqsadini amalga oshirishini, iqbolini porloq etib, Laylining har bir so'zini dilga yoquvchi qilishini va Majnunning so'zini jonso'z, jigarso'z qilishini so'raydi.

Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostoni forsiy tilda yozilgan bo'lib, 38 baytdan iborat. Bob an'anaviy Allohga hamd bilan boshlanadi. Unda Allohning go'zalligi, buyukligi, uning azaliy va abadiyligi aytiladi. Allohni san'atlar orqali tanidik, deydi shoir. "Sen bu olamni bezab unda Odam nasllarini yaratding. Haqiqat gavharining sarrofi, yaratilish binosining Me'mori ham Sensan". Bobning so'nggida esa Allohdan o'ziga yupanch yordam so'raydi. "Hunar shuhratidan xabarim, hunarsizlikdan o'zga xunarim yo'qdir. Oldimga qandayin vazifa qo'ymayin, uning avvali va oxiri qayg'ulidir. Mening yo'limga tushgan har bir tosh, har bir tomchi menga xavf solur. Agar Sen marhamat etmasang, dardim tashqariga chiqmasa, bu nazm dengizida qo'limni sof yozuvlar bilan naqshlantirki, xotiramning oyinasi pok, aqlimning chirog'i porloq bo'lsin".

*Sarrafi-cəvəhiri-həqaiq,
Kəşşafi-qəvəməzū dəqaiq.
Peydakoni-hər nəən ki, bəşəd,
Poyhankoni-hər oyan ki, bəşəd.
Memari-binayi-afərinış,
Sirabkoni-riyazi-biniş.
An kon ki, diləm fūrūg' girəd,
Lövham rəqəmi səfa pəzirəd* [Fuzuliy 2005, 11-12].

Fuzuliy ham Ishq bobida Alisher Navoiy ko'zlagan manzilni maqsad qilgan esa-da, bu manziliga o'ziga xos bo'lgan yo'ldan ketishni istaydi. Dostonning tarkibiy tuzilishi bunga yaqqol dalil bo'la oladi.

Alisher Navoiy dostonning ikkinchi bobida Munojotni keltiradi. Munojotda Allohning yagona, qudratli zot ekanligini aytadi va o'zining gunohlarini kechirishini so'raydi. Dostonni yozishga kirishar ekan, Allohdan o'ziga madad so'raydi:

*Qilmay da'viyi xush adoliq,,
Arz ayla, Navoiyo, gadoliq.
Shukrungg'a tilimni qoyil ayla,
Sajdangg'a boshimni moyil ayla...
Bo'l rohnəmun mango ul ishga,
Kim, bo'lsa sanga rizo ul ishga...
Raddig'a qabulni mute' et,*

Jurmumg'a rasulni shafe'et [Navoiy 2006, 10-11].

Fuzuliy dostonining 2-bobi 68 baytdan iborat. Bu bobda ham Fuzuliy Allohga hamd aytadi, Allohni go'zal sifatlar bilan madh etadi va Allohdan o'ziga madad so'raydi:

*Ey munisi-ahli-zòvq yadın,
Əbvabi-oraəl kilidi adın!
Ey gənni-əta tilismi ismin,
Sən gənji- nihan, cahan tilismin!* [Fuzuliy 2005, 13].

Mazmuni: Ey! Yodi munislik ila zavq berguvchi, olamdagi hamma tilsimotlarning kaliti sendadir. Ey, ismi xazinalar tilsimi jahon tilsimlariga sening hazinalaring yashirilgandir.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostoni muqaddimasi tarkibiy tuzilishi jihatidan Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonidan farq qiladi. Dostonning 3,4, 5-boblarida munojot keltiriladi.

Fuzuliy dostonning munojot qismida atrofidagi ijodiy muhitdan ko'ngli to'lmasligini bayon qiladi. Keyingi avlodlar orasida arzirli ijodkorlar yo'qligidan iztirobga tushadi. "Dardlarim ko'p, gunohlarim undanda ko'p" – deydi shoir.

Dostonning 3-bobi 86 baytdan iborat bo'lib, aynan shu bobdan munojot boshlanadi. Unda shoir o'zining nafsini taftish qilib, aql bilan jismini boshqarishda Allohdan madad tilaydi: Ey Tangrim, karamingni men xor-u zordan darig' tutmaginki, men Sening panohingdan umidvorman. Meni tuproqdan yaratding. Aql, jon ato qilding. Gar jon istasam, Sening dargohing xokidan istaymay. Aqlimni esa soliklik yo'lida bergin- deb iltijo qiladi.

*Nəm var ki, laf edəm özümđen,
Məhv eylə məni mənim gözümdən.
Ol gün ki, yox idi mändə qüdrət,
Qıldın mənə qeybätimdə rəğbət.
Fərz oldu bir əzmə cazm qılmaq
Me'raci kəmalə əzm qılmaq.
Bu rahdən etmək olmaz ikrah,
Xoş rahdurur sənə gedən rah* [Fuzuliy 2005, 15-17].

Mazmuni: Meni o'zimning ko'zimdan, nafsimdan asragin. Menda qudurat yo'q edi. Sen meni rag'batlantirding. Jon berding-u sohibi dil etding. Mening insofimni bergin, imonimni mustahkam qilgin. O'zingning toat yo'lingda aqidamni har lahza mahkam qilgin. Qaerdaki nur ko'rsam Sening nuring deb yugurdim va bu holdan

sharmandalik ahvolga tushdim. Seni aql bilan izladim va bu yo'lda aqlimdan ayrildim. Mening yo'lim faqat Sen tomondir, deb panoh so'raydi.

Dostonning 4-bobida ham munojot davom etadi. Ikkinchi munojot 57 baytdan iborat. Bob quyidagi fikrlar bilan boshlanadi:

*Bilmək gərək onu kim, cəvahir
Ne gənci-nihandan oldu zahir?
Ne dairədir bu dövrü-əflak,
Ne zabitədir bu mərkəzi-xak?
Cismə ərəzi kim etdi qaim,
Narə nədən oldu nu lazim?
...Gər kaf ilə nundan oldu aləm,
Aya, nədən oldu kafü nun həm?
Gər qayətə eyləsən təəmmül,
Zahir olur onda məzhəri- küll.
Versən özünə fənayı- mütləq,
İsbat olur ol fəna ilə həq.
...Gər yetsə idi bu sirrə idrak,
Demosdi Rəsul "məərəfhak"
Xəlq oldu bu bəbri-heyrətə qərq,
Ta xəlqdən ola Xaliqə fərq.
Bir kimsə əgər olaydı agah
Kim, xəlqi necə yaradır Allah.
Fəş oldu ki, sirri-Həq nihandır,
Aləmdə nişani binişandır [Fuzuliy 2005, 18-19].*

Mazmuni: Jismimizni haqiqatga yetkazguvchiga tahsinlar bo'lsin! Bilishimiz kerakki, U Kim? Qanday javohirki, nega jamiki xazinalarning siri unda zohir bo'lgay. Jismimizni Kim tik etdi? Bizga qaerdan nur berdi? Olamni K (KOF) va N (NUN)dan yaratdi. Bu dunyo bir dam bo'lsa-da sohibining nazaridan chetda emas. Bu turfa naqshinkorlikning qirralariga boq, naqqoshning qanchalik pok ekanligiga guvoh bo'lasan. Har bir zarrada porloq nuring bor. Agar chuqurroq nazar tashlab qaralsa, har zarrada KULL paydo bo'ladi. (Fuzuliy bu o'rinda Kull va Juz' ya'ni butun va qismni nazarda tutmoqda. Kull butun bu Allohgagina xos bo'lib, olam va undagi yaralguvchilar esa Juz', ya'ni shu butunning qismlaridir). Sening bor ekanligingning yana bir dalili umrboqiyligingdir. Gar ma'rifat zavqi bo'lsa, u ham Sendandir. Haq uchun hamma ham bir inson, ammo bir Zot borki, hilqati barcha yomonliklarning aksidir. Xalq esa bor narsaga ishonmay, yo'q narsalarga aldanib o'tiribdi. Ey, Tangrim! U Zot haqida ularga bildirgin va odob bergin. Hech kim o'rtadagi

pardani olib tashloldi va U Zot kim ekanligini idrok qilolmadilar. Gar idrok qilolganlarida edi, Rasulni "Seni tanimadik" demasdilar.

Xalq bu xabardan hayratga tushdi. Alloh hammasini ayon etdi, sirlarni esa pinhon qoldirdi. Biror kimsa ham bundan ogoh bo'lmadi. Agar bilganlarida edi, Alloh jamiki insoniyatning do'sti ekanligini anglardilar. Bu yo'lni chuqurroq o'rgansang, har bir ramzda Haqning hikmatini ko'rasan. Haqning siri doim yashirin, ammo olamdagi hamma yaralmish uning nishonasidir.

Dostonning 5-bobi 56 baytdan iborat. Bu bobda Fuzuliy jism va ruhning og'riqlariga, jabr-u-sitamlariga doim ham dunyoni aybdor qilmaslik haqida so'zlaydi. Seni yo'qdan bor qilib yaratdi. Nimaniki so'rasang, barini berdi. Charxning ishi doim sen bilan bo'ldi. Sening o'zing charxga nima qilib berding"-quyidagi baytlarni keltiradi:

*Qildi sani hiçdân bir adâm,
Əsbabi-tənâ'ümün fərahəm.
Çərxin xud işi səninlə böylə;
Sən neylədin onun İlə, söylə?
Hər dâm onu ,bivəfa oxursan,
"Dunsan" deyə bəddua oxursan* [Fuzuliy 2005, 20-21].

Fuzuliy har bir bobda albatta o'ziga, nafsiga tanbih beradi va eng to'g'ri yo'l Haqqa eltuvchi yo'l ekanligini qayta-qayta ta'kidlaydi.

Hazrat Navoiy dostonining 3-bobi Na't bo'lib, bu bobni Hazrat Navoiy Rasululloh (s.a.v)ning madhlariga bag'ishlaydi va u zotning nuridan falaklar nurlangani, qadamlaridan jamiki koinot quvongani, Alloh u zotni bir nafasda barcha ilmlarda mukammal qilganligi haqida so'zlaydi:

*Sun' ilgi chekib bu nomag'a tam.
Orqasiga bosti naqshi xotam.
Me'roj tuni taboh bo'ldi,
Borcha anga hoki roh bo'ldi,
Borisig'a har guzin avqot,
Yuz ming salovat ila tahiyyot* [Navoiy 2006, 14].

Muhammad Fuzuliy dostonining 6-bobi Na't bo'lib, 91 baytdan iborat. Bu bobda Payg'ambarimiz (s.a.v) sifatleri ta'riflanadi.

*Sərdəftəri-ənbiyayi-mürsie,
Onlara həni axirü həm əvvəl!
İrfani-sifatü zate arif,
Keyfiyyəti-kainatə vaqif!
...Ey vazei-istilahi-iman,*

Həqdən səbəbi-nüzuli-fürqan!
...Ey xəlvəti-qürba şə'mi-məhfū,
Cibril tərəddüdünə mənzil!
...Ey qiblənüməyi-əhli-taət,
Gəncineyi-gövhəri-şəfaət.
"Yasin" sədəfi-düri-sifatin,
"Taha" güli-bustani-zatın.
Xəlqə verib intizari-məqdəm,
Ol dəm gəldi ki, gəldi Adəm [Fuzuliy 2005, 22-24].

Mazmuni: "Ey butun Olamlarning podishohi, tuproq-u-falaklarning egasi bo'lgan Zot, senga hamdlar bo'lsin! Payg'ambarlik maqomining shahanshohi, qoidasi adolat bo'lgan Zot! Osmon-u-yerlarni birlashtirib turgan mahshar daftarining hisobdori! Payg'ambarlarning peshqadami! Ularning ham avvali, ham oxiri! (Bu o'rinda Fuzuliy ikki narsaga urg'u beradi. Birinchidan, Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) payg'ambarlarning so'nggisidir. Ammo Allohning U Zotga buyuk muhabbati sabab, Me'roj tunida jamiki nabiyilar bilan ko'rishib, payg'ambarlik taxtini egalladilar. Eng baland martabaga yetishdilar.

Ikkinchidan, Alloh payg'ambarimiz(c.a.v)ning nurini butun insoniyatni yaratishdan ancha avval yaratdi va o'sha nurdan Odam Atoni yaratdi. Bunga misol sifatida N. Komilovning "Tasavvuf" kitobida quyidagicha fikrlar keladi: "Tasavvuf falsafasiga binoan, Alloh taolo (uni Javhari zot, Mutlaq ruh, Aqli kull ham deydilar) avval Muhammad(s.a.v)ning nurini yaratdi. So'ngra shu nur tufayli olamlarni va odamlarni yaratdi. Shunday qilib, olam asosida Muhammad nuri yoki Muhammad haqiqati yotadi. Olamlar boshida Muhammad nuri mavjud bo'lganligi sababli birinchi inson hazrati Odam Safiullohni Muhammadning o'g'li, boshqacha aytganda, Muhammad alayhissalomni Odam Atoga nisbatan ham ota, ham o'g'il deyish mumkun" [Komilov 1996, 42].

"Haqdan amr bo'lgach senga "Qur'on" nozil bo'ldi sening har bir va'zing imon bilan nurlandi. Jabroil (a.s) sening manziling tomon taraddudlandi. Ey, toat ahllarining qiblanamosi! Shafolat ganjining gavhari, arshdan to tuproq qadar toju-taxt sohibi, qutlug' nur sohibi! Sen inson bo'lib yaratilding. Ammo hamma farishtalar senga sajda qiladilar. Sening sifating "Yosun"ning duru sadaflaridek, zoting esa "Toha" bo'stonining gullaridandir. Sen donishlik maktabining muallimisan!

Dərgahinə ənbiya rücuı,

*Tə'ziminə asiman rükui.
Təhsin sənə, ey xüçəstəfərcam
Kim, ə'z qilib təriqi-islam.
...Sən bildirdin ki, kimdir Allah,
Sənsiz kim olurdu ondan agah?
Faş oldu nəsihətin cəhanə,
Sən qoymadın ortada bəhanə.
...Asilərin olasan pənahi,
Nomidlərin ümidgahi.
Gər məndə ola təmam taət,
İzhar nədən bular şəfaət?
...Hər əsrda bir nəbi zühuri,
Hər düvrda bir rəsul nuri.
...Xəlqə verib intizari-məqdəm,
Ol dəm gəldi ki, gəldi Adəm.
...Bir-bir yetib özgə ənbıyayə,
Me'racə çıxardı payə-payə.
...Bu aləmə erdi idi vayə,
Ola ləmə salmış idi sayə.*

Mazmuni: Sen payg'ambarlar dargohiga borar ekansan, butun koinot Senga ta'zim qilib ikki bukildi. Islom yo'lidan yurgan insonning ahvoli ravshan, oqibati yaxshi bo'lishini aytding. Va bizga jamiki insoniyatning ahvolini bayon qilding. Sen bizga Allohni tanitding, gumrohlarni yo'lga solding. Nasihatlarining butun jahonga ma'lum bo'ldi. Senga itoatdamiz va marhamatingdan umidvormiz. Osiylarni panohingga olasan, noumidlarga umid bag'ishlaysan, kimdir osiy bo'lsa, sen shafolat qilasan. Agar menda ixtiyor bo'lib sen bilan ko'rishsam, shafolat aylashingni qanday so'rayman? Har asrda bir payg'ambar keldi. Har davrni bir payg'ambar nuri yoritdi. Ular o'zining nuri bilan fitrat yo'llarini yoritdi. Ammo sen u payg'ambarlarning ham shohisan. Sen falakka qadam qo'yar ekansan, yo'ling navbatma navbat nurafshon bo'lib bordi. Jamiki yaralmish (insondan boshqa) sening jismingdan avval nuringni ko'rdi. Sening nuring olamga fayz bag'ishladi. Me'rojga chiqar ekansan, har qavatda bittadan payg'ambar uchradi. Yo'lingda avval Odam (a.s) uchradi. Sening soyang yo'q edi. Qadding niholdek, yuzing oydek edi. Sening tashrifingdan falaklar yuksalib, bu olamga soya solardi".

Alisher Navoiy dostonning 4-bobini Me'roj tuniga bag'ishlaydi. Bobning boshida tunning qorong'uligi xuddi dilbarning sochidagi qoralik kabidir deb sifatlanadi. Oshiqning ko'ngli shu qorong'ulik ichida-yu, xayoli Haqning nurida ekanligiga ishora qilinsa,

bobning davomida Navoiy Payg'ambarimiz (s.a.v)ning Me'rojga chiqayotganlarida butun olam bundan baxtiyor bo'lganligi va muborak qadamlari tekkan har bir sayyoralar cheksiz quvonganligi haqida so'zlaydi:

*Dilbar sochidek harosi jonda,
Men munda, nechukki, ko'nglim onda.
Bor ishdin etib o'zni ma'zul,
Mahbub xayoli birla mashg'ul,
Zuhra yo'lida tuzub navo zer,
Mutriblardek bo'lib miyongir.
Bahrom ko'rub biyik janobin,
Tashlab qilichin, o'pub rikobin.
Soyislig'ig'a Zuhul urub fol,
Gazdasta bila so'lida g'irbol [Navoiy 2006, 15-17].*

Dostonning 7-bobi 82 baytdan iborat bo'lib, Fuzuliy unda Me'roj tunining ta'rifini keltiradi. Davomida esa payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga bag'ishlangan qasida o'rin olgan bo'lib, 18 baytdan iboratdir.

*Cùn feyzi-vùcudin ilā ey pak,
Rāşki-fālāk oldu ārseyi-xak,
Didarini görmāgi mālāklār,
Pabusuna yetmāgi fālāklār.
...Bir yaxşı zaman, şarāfli saat
Rāf oldu dualara icabāt.
Cibril yetib, yetirdi fārman:
-Key sārvi-riyazi-elmū erdi!
Xurşidini ārşā sayā qılğıl,
Me'raci bülāndpayā qılğıl!
Eyvani-sipehrdā sitarā
Min-min göz açıbdır intizarā.
Xoş ol ki, minib Būraqi xoşhal,
Bu kun dārācati-izzū erdi.*

Mazmuni: "Sening pok vujuding fayzi falakka yetganida yer rashq kilib qoldi. Malaklar sening chehrangni ko'rish uchun, falaklar senga ta'zim qilish uchun iztirob bilan Allohdan izn so'radilar. Bir saodatli, sharaflı palla keldiki, duolar ijobat bo'lib o'rtadagi parda ko'tarildi. Shu payt Jabroil (a.s) kelib farmonni e'lon qildi. "Kel ey ilmu-irfon sohibi, quyoshing arshga soya solsin! Me'rojni boshlagin. Ey qadri baland podishoh, endi oradagi pardalar ko'tarilib loma-konni sayr aylagin. Sening jamolingga malaklar mushtoq, sening

visolingga falakalar muhtoj". Yulduzlar intizor bo'lib osmon ayvonida ko'z ochdi. Buroqda shod chiqib borasan, osmonning eng baland darajasigacha chiqding.

*Ne'ləyninə sūrtdu̇ üz mehi-növ,
Xursid rūxōndan aldı pərtöv.
Göstərdi Ūtarid ehtiramın,
Xətt erdi ki, mən sənin qulamın.
...Tigində bulub nizam əyyam,
Tə'limi-şucaət aldı Bəhram.
...Rə'yət səfi-sabitata çəkdi,
Ol məzəər mehr toxmun əkdi.
Qıldın fəlak etləsini rəngin,
Ol məhfilə verdin özgə ayin.
Cibrili qoyub, Būraqi saldın,
Tövhid yolunda fərd qaldın.
Rəf oldu sənə hicabi-mabeyn,
Nüzhətgəhin oldu qabə-qövseyin.*

Mazmuni: Oy o'ziga niliy(ko'k)rangni surtdi. Quyosh sendan o'ziga porloqlik oldi. Falakning kotibi bo'lmish Utorud (Merkuriy) sayyorasi senga in'om ko'rsatib, men sening qalamingman dedi. (Qadimgi afsonalarga ko'ra, Merkuriy sayyorasi kotiblarning yo'ldoshidir). Bahrom (Mars sayyorasi) shijoatni sendan o'rgandi. Fayzingdan barcha shodlandi. Raiyat safiga chiqding va ularning qalbiga mehr urug'ini qadading. Sening mehringdan falaklar lavhining qalami ziynatlanib, atlasini rangin qildi. Jabroil (a.s) yo'llarini davom ettira olmasliklarini aytib, Buroqning tizginini qo'yib yubordilar. (Chunki bu darajaga yetganda, Allohning nuriga Jubroil (a.s) ham dosh bera olmasdilar). Sen esa yo'lingni yolg'iz davom ettirding. Ko'ngil ochadigan, rohatlanadigan joying qoba qovsayn bo'ldi.

Shu o'rindan boshlab, dostonning tarkibiy tuzilishida yana o'zgarish sodir bo'ladi. Aynan shu 7-bobdan boshlab boblar so'ngida qo'shimcha qasida yoki soqiynoma berib boriladi. Bu esa bobning mazmunini ochish uchun kalit vazifasini bajaradi.

Dostondagi ilk qasida 18 baytdan iborat. Forsiyda yozilgan. Payg'ambarimiz (s.a.v) vasfiga bag'ishlanadi. Qasida so'ngida ozarbayjon tilida tarjimasi ham beriladi. Rasulullohning Alloh tomonidan mo'minlarga xabarchi qilib yuborilganliklari, u kishining panohida bo'lganlarga zarar yetmasligi, Alloh U kishini azizlardan-da aziz qilib yaratgani haqida aytiladi. Va yana aytiladiki, Iso (a.s) ham falakka chiqdi, biroq uning maqomi Muhammad (s.a.v)ning Me'rojga

chiqganlarichalik ulug' emas, Me'roj kechasining oldida Muso (a.s) chiqqan Tur tog'ining qiymati esa qadrsizdir. Ibrohim (a.s)ga atab yoqilgan o'tni o'chirgan ham sening suving edi deb ta'riflanadi. Barcha payg'ambarlar oldida Muhammad (s.a.v)ning nisbatlari "Alif" kabidir. Payg'ambarlar silsilasi u kishiga bog'langandir. Avval ham, oxir ham Rasululloh(s.a.v)dir. Qasida taqdir uning roziligidan boshqasiga ko'nmasligi haqidagi fikr bilan yakunlanadi:

*Isa nāmīrāsād be to dār qādrū mānzālāt,
Bār ҷarx āgār nāhād ze sārī-iqtidar pa.
Me'rac yafti to vū bār Tur şod Kālim,
Fārқ āz to ma Kālim ze ārşāstū ta sāma.
Ba ānbiyast nesbāti-zati-to ҷun ālif,
Hām ibtida toi be haqiqāt, hām intiha* [Fuzuliy 2005, 27-28].

Alisher Navoiy dostonning 5-bobida o'zidan avval yashab ijod qilgan ustozlari Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusrav Dehlaviylarni madh etadi. 6-bobda esa ustoz Abdurahmon Jomiyning ta'rifi keladi. Fuzuliy o'zidan avval ijod etgan salaflar haqida dostonning 8-bobida bayon qiladi. Dostonning davomida "Soqiynoma" o'rin oladi va unda Nizomiy Ganjaviy hamda Alisher Navoiyning qisqacha madhi keladi. Ma'no jihatidan yaqin mavzu Alisher Navoiyning dostonida 5, 6-bob, Fuzuliyning dostonida esa 8 bob va Soqiynomaning tarkibiga kiritiladi.

Alisher Navoiy dostonning 5-bobida so'zga ta'rif berar ekan, dunyoning avvali ham, oxiri ham so'zdir, deydi. So'z bilan til yuksaldi, tishlar esa unga injudek tasbeh bo'ldi.

*Til zikring ila chu topti tarjih,
Tishlar anga bo'ldi inju tasbih* [Navoiy 2006, 21].

Ushbu bobda Navoiy Nizomiyga nisbatan nazm ahlining eng go'zal so'z tizuvchisi, so'zni durdek tartibga soluvchidir. U Ganjada ganjdek yashirin edi, besh dostonga tartib berdi-yu o'zidan o'chmas iz qoldirdi, degan ta'rifni keltiradi:

*Nazm ahlining afsahul-kalomi,
So'z durrig'a muntazim Nizomiy.
Ul Ganjada ganjdek nihoni
Besh ganj qo'yub, vale nishoni* [Navoiy 2006, 22].

Navoiy Dehlaviyni "Hind sehgari" "Sohiri Hind" deb ataydi. Qalamining uchi afsungardek sahifalarga tegsa, ul sahifalar, yozuvlar jahonga fitna soladi. Xazinadek tovlanib turguvchi besh qal'a yaratdiki, u xazinaning siri butun olamga oshikor bo'ldi, deb

Dehlaviy yaratgan besh dostonni ta'riflaydi:

*Ko'rgach bu tilism sohiri Hind,
Jodulig' ishida mohiri Hind.
Kilki uchi safhag'a fusunrez,
Ul safha jahong'a fitnaangiz.
Besh qal'aki barcha erdi xoro,
Besh maxfi ganji oshkoro [Navoiy 2006, 22-23].*

Muhammad Fuzuliy esa dostonning 8-bobida "Dunyoning foniyligi haqida shikoyat" qiladi. Bob 46 baytdan iborat bo'lib, unda shoir soqiyga murojaat qilib, qadahini to'ldirib, may quyib berishini va uning bilan bu mayxonada hamdard bo'lishligini so'raydi. Tasavvufda, Soqiy-Pir, may-ma'rifat, jom esa qalbdur. Demak, Fuzuliy bu o'rinda Pirga murojaat qilib, uning qalbini ma'rifat bilan, ishq bilan to'ldirmoqligini va Allohga eltguvchi mashaqqatli bu yo'lda yo'ldosh bo'lishligini so'raydi:

*Sən ver badə, mən eyləyim nuş,
Mən nəzm oxuyun, sən ona tut guş!
...Min riştəyə türfə lə'l çəksəm,
Min rəvzəyə nəzənin gül əksəm,
Qılmaz ona hiç kim nəzarə,
Derlər gülə xar, lə'lə xarə.
Ancaq deməzəm ki, xaki-Bağdad
Alayışı-nəzmdəndir azad [Fuzuliy 2005, 30].*

Mazmuni: Bu bazmda (zamonni nazarda tutadi) birorta ham yaxshi shoir qolmadi, she'r qoidalari buzildi, bu zamonda nazmning qadri qolmadi, san manga boda ber man uning ta'midan lazzatlanay, man she'r o'qiymen, san quloq sol, deydi.

Bu nazm gulzoriga man ham gul eksam, mazmuniga ibrat joylab har tuyg'uga turli qimmatbaho toshlarni qadasam, unga hech kim nazar solmasa va qimmatbaho toshlarni xor qilibdi derlar, aslo bunday demasinlarki, Bog'dod tuprog'i yomon shoirlardan holidir.

*Nə Hind, nə Fors, nə Xorasan,
Nə Rumü Əcəm, nə Şamü Şirvan.
...Hala məgər iqtizayi-dövrən
Oldur ki, ola o gənc pünhan [Fuzuliy 2005, 30-31].*

Hozir na Hindda, na Forsda, na Xuroson-u-Ajamda birorta yaxshi shoir yo'q. Lekin, bu nazm xazinasini bo'shab qo'lmaydi. Hali zamonning o'zi bizga ko'plab xazinalarni ochib beradi, deydi va Allohdan madad so'rab, bobni yakunlaydi.

Bobning so'ngida Soqiynoma keladi. Soqiynoma 62 bayt bo'lib, unda shoir soqiyga murojaat qilib, o'zini sadaf, soqiyni esa yomg'ir deb ataydi:

*Mən bir sədəfəm, sən əbri-niysan,
Ver qətrəvü al dürri-qəltan.
Bulmuşdi səfayi-dil Nizami,
Şirvanşəhə düşüb girami.
Olmuşdu Nəvaiyi-süxəndon
Mənzuri-şəhənşəhi-Xorasan [Fuzuliy 2005, 32].*

Mazmuni: Har bir tomching bilan meni sayqallagin. Sen quyoshsan, men bir qora tuproqman. Meni javharlaring bilan ziynatlagin deb iltijo qiladi. Fuzuliy, menga hamdam bo'lgan bir nechta shoirlar navbat bilan dunyo shohlarining nazariga tushdi, deb havas bilan aytadi.

*Çün qalmadı, qalmadı fəsaḥət,
Ərbabi-fəsaḥət içrə rahət.
Ol taifə çəkdi xirqəyə baş,
Halətlərin etməz oldular faş.
Eylər həsəd əhli bağlayib kin,
Təhsin əvəzinə nefyü nifrın.*

Mazmuni: Bobning davomida Fuzuliy iztirob bilan endi bulardek go'zal so'z aytguvchi qolmaganligini, ular ulug' ijodkor bo'lsalarada, o'zlarining moddiy ahvollarini biror kishiga bildirmasliklarini balki doimo darvishlik hirqasini egnilaridan yechmaganliklarini aytadi. Shoir o'zini ularning davomchisi sanab, endi u ham so'zni ustuvor qilishini va egniga hirqa tashlashini aytadi. So'zning ilohiy ekanligini aytib, "buning uchun menga har majlislarda adovat qilsalar ham, g'araz qilsalar ham tahsin deb qabul qilaman", deydi.

Alisher Navoiy dostonning 6-bobini Nuriddin Abdurahmon Jomiy madhiga bag'ishlaydi. Navoiy Abdurahmon Jomiyning otiga to'xtalib, uning oti Abdurahmon bo'lsa-da, o'zi Jomiy nomi bilan olamda shuxrat topganini aytadi. Uning qalamidan ma'no durlari oqadi va bu so'z durlarini nutqiga tizib chiqadi:

*Abdurrahmondin oti nomiy,
Lekin topib ishtihor Jomiy.
Xomangdin durri ma'ni oqib,
So'z silkiga nutqung oni toqib [Navoiy 2006, 25].*

Bob davomida Navoiy Jomiyning "Silsilat uz- zahab", "Tuhfat

ul-Ahror", "Suhbat ul-abror", "Ahsan ul-qasas" ("Yusuf va Zulayho") dostonlari va "Devon"ining besh xazina deb baholaydi.

Muhammad Fuzuliy dostonning 9-bobini "Bu soqiyga bazm uchun may so'rash xitobi" deb nomlaydi, bob 36 baytdan iborat:

*Feyzi-hünarim şarabdan sor,
Suzi-cigərim kəbabdən sor.
Gəh tərzi-qəsida eyləram saz,
Şəhbazını olur büləndpərvaz.
Gəh də'bi-qəzəl olur şüarım.
Ol də'bə rəvan verər qərarım.
Gəh məsnəviyə olub həvəsnək,
Ol bəhrdə istəram düri-pak.
Dükkanım ola rəvaci-bazar,
Hər istədigin bula xiridar [Fuzuliy 2005, 34].*

Mazmuni:Shoir soqiyga murojaat qilib, ahvoli xarobligining sababini maydan so'rashligini, she'riyat bo'stonida o'z o'rni bo'lishini istashini va bu bo'stonda pok durlar qadalgan misralardan kim neni istasa xaridor bo'lishligini aytadi. "Goh qasida, goh g'azal, goh masnaviy yozaman. G'azalni ravon yozaman, masnaviyda havasnok bo'lsamda, uning bahrlariga pok durlarni qadashni istayman", deydi.

Alisher Navoiy 7-bobda Sulton Husayn Boyqaronining madhini keltiradi. Navoiy Husayn Boyqaroni din peshvosi, saxovatpesha, bunyodkor shoh sifatida ta'riflaydi. U qilich bilan sherni yengishdek kuchga ega bo'lsa-da, ammo chumoliga nohaq azob berishdan qo'rqadi. Shoh sifatida shohlarning ichida qanchalik yuksak bo'lsa, darvishlar oldida tuproqdek hokisordir, deb ta'riflaydi:

*Shahlar aro o'rni toqi aflok,
Darveshlar ollida ovuch xok.
Darvesh desam ulus uza shoh,
Shohi darvesh borakalloh! [Navoiy 2006, 28].*

N.Komilovning "Tasavvuf" kitobida yozilishicha, "Ushbu bag'ishlovda Navoiy Husayn Boyqaroning taxtda o'tirib, tariqat rusumi bilan oshno bo'lgani, o'zini pir (Jomiy) ixtiyoriga topshirgani, qadamjolar, xonaqolarni ziyorat etgani, xirotdagi darvesh-oriflar, shayxlar ahvolidan xabar olib turishi, qalban darvishligi haqida so'z yuritadi" [Komilov, 1996].

Muhammad Fuzuliy dostonining 10-bobida Zamona sultonining madhini keltiradi. Bob 52 baytdan iborat. Bobning avvalida shoir o'zining an'anasiga sodiq qolgan holda, Soqiyga murojaat qiladi:

*Tə'siri salıb dimağə təşvir,
 Təşviri məcazım etdi təğyir.
 ...Olsaydı mənim sözümdə bir hal,
 Əlbəttə olurdum əhli-iqbal.
 ...Müstəhfizi-din, pənahi-islam,
 Məxdumi-zəman, məlazi-əyyam.
 Əbr istehsanü bərq kinə,
 Şahənşəhi-Məkkeü Mədinə.
 ...Ərbabi-hünər ümidgahi
 Türkü ərəbü əcəm pənahi.
 Tuğraymisai-Ali-Osman,
 Sultani-sipəhşikən Süleyman!*

Mazmuni: Sen quygan maydan mening mijozim o'zgardi. Qani endi bir chiroyli so'z ayta olsam. Shunda zamona sultonining nazariga tushgan va iqbol ahlidan bo'lardim. U podshoh dinning himoyachisi, islomning panohi, U Makka va Madinaning shahanshohi, u odil sulton, turk, arab, ajamning panohi, u sulton Sulaymondir!

Bobning davomida Sulton Sulaymon sha'niga qasida keladi. Qasida 42 baytdan iborat bo'lib, shoir unda zamona sultonining tengsiz himmat sohibi ekanligini, dinning chin panohi, orif, fozil, ulamolarning rahnomosi ekanligi aytadi.

Alisher Navoiy dostonning 8-bobida shahzoda Badiuz-zamonning ta'rifini keltiradi. Bobda shahzodaning adolati, saxovati, kuch-qudrati madh etiladi. Uni saltanat osmonida quyosh deb ta'riflaydi. Taxt ustida tojini yarqiratib o'tirganida minglab qullar uning bir imosini kutib qo'l qovushtirib turishadi:

*Egri qoyubon boshi uza toj,
 Yuz tojvar itlarig'a muhtoj.
 Qo'llarni qovushtirib yiroqdin,
 Farmonig'a muntazir qiroqdin [Navoiy 2006, 33].*

Fuzuliy dostonning 11-bobini "Kitobning yozilish sabablari"-deb nomlaydi. Bob 94 baytdan iborat. Bob Fuzuliyning an'anasiga ko'ra yana soqiyga murojaat bilan boshlanadi:

*Bir g'un ki, meyi-Süheyltə'sir
 Vermişdi mizaci-paka təğyir.
 ...Ol bəzm idi afiyət bəhari,
 Mən bülbüli-zarü biqəran.
 ...Yə'ni ki, qamu həqaiq əhli,
 Hər məs'ələdə həqaiq əhli.
 ...Kim eylər idi həqaiqi-raz,*

*Şeyxidənü Əhmədidən ağaz.
Kim söylər idi ögüb kelami,
Övsafi-Cəliliyü Nizami.
...“Lütf eyle!-dedilar, -ey süxənsənc!
Faş eyla cəhanə bir nihan gənc!
Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,
Ətrakdə ol fəsanə yoxdur” [Fuzuliy, 2005, 39,40].*

Mazmuni: “U kunda may mening yonimda edi, ichgan sari zavqim kelib, shavqim toshardi. U bazm ofiyat bahori edi va men unda bulbuli zor edim. U yerda ilm ahllari, haqiqat ahllari yig’ilgan edi. Kimdir Shayxdan, kimdir Axmatdan gapirar edi. Yana kimdir Nizomiyning baytini so’ylardi. Ular menga so’zlarga ganj qadab, yashirin xazinani jahonga fosh qilishimni aytishdi. Layli va Majnun haqidagi afsona ajamda yo’q, deyishdi.

*Bildim, bu qəziyyə imtəhandır,
Zira ki, bu bir bəlayi-candır.
...Bir bəzmi-müsibəti-bəladır
Kim, əvvəli qəm, sonu fənadır.
...İdrakı verər xəyalə azar,
Əfğan adər məlalı əfgar.
...Bir iş ki, qılır şikayət ustad,
Şagirdə olur rücuı bidad [Fuzuliy 2005,40,41].*

Mazmuni: Sen unga tartib berib, bu bo’ston xazinasini yangilagin deyishdi va men bildimki, bu men uchun imtihondir. Bu bazm musibatlar bazmidir, uning mazmuni fig’on, nola va ohdir. Uning yukini xayollasam, idrokingada og’irlik qilur, malollanur. Agar uning yozilishi rohat bo’lsa edi, kamolotga rag’bat bo’lardi:

*Əsbabi-soxən nişatü nazəst,
Zin hər do soxən bəhanəsazəst.
Meydani-soxən fərax bayəd,
Ta təb’ səvarayi nomayəd.
Dər gərmiyi-rigü səxtiyi-kuh
Ta çənd soxən rəvəd beənbuh? [Fuzuliy 2005,40].*

Zero, bu haqda Nizomiy shunday deydi: “So’zning asosi shodlik, iyhomdir. Yana so’zga ehtiyoj seziladi. So’z maydonida ilhom sayr etsin. Qumliklarga, dashtliklarga ilhom ketsa tuproqqa qanchalik ta’sir qiladi”. Nizomiy tomonidan aytilgan ushbu baytni Fuzuliy bobning tarkibiga forsiyda kiritgan va azarbayjon tiliga Samad Vurg’unun tomonidan tarjima qilingan.

*Düşdü səfərim diyari-dərdə,
 Kimdir mənə yar bu səfərdə?
 Hər kimdə ki, vardır istitaət,
 Dərdü qəmü möhnətü qənaət,
 Oldur bu müsafirətdə yanın,
 Zövq əhlinə yoxdur e'tibarım* [Fuzuliy 2005, 41].

Mazmuni: “Bu ishning mashaqqatidan ustoz shunday shikoyat qilganda men shogirdi nima ham deya olardim. Lekin bu ishning turgan bitgani sitam va g’amdır. O’z uzrimni aytib bu ishni tavakkal bilan boshladim. Mening tanlagan bu yo’limda kim hamrohlik qiladi, yo Rab? Mening zavq ahli bilan ishim yo’qdir. Men hamma qanoatim va dardimni shu ishga bag’ishladim”, deb shoir bobni yakunlaydi.

Alisher Navoiy dostonning 9-bobini tun ta’rifiga bag’ishlaydi. N.Komilovning “Tasavvuf” kitobida yozilishicha, “Majnunda “kimyolanish” Laylini ko’rgandan keyin boshlanadi, ammo ishq o’ti unga ancha ilgari u dunyoga kelgandayoq tekkan edi. Alisher Navoiy buni asar boshida Ishq vodiysining dahshatlarini xayolan tasvirlash orqali ko’rsatadi.

*Andoqki qilib karashma mayli,
 Zulfichra jamolin ochsa Layli* [Navoiy 2006, 36].

Navoiy Ishq vodiysida “nori ayman” shoxlari shu’lalanib turgan daraxtni ko’radi. Qissa boshlanib, Layli va Majnun birinchi uchrashuvi tasvirlanganda shoir haligi tashbehni takrorlab, Majnunni xuddi shu shu’lali daraxt qiyofasida chizadi, ya’ni Layli yuzining shu’lasidan Majnun qalbi, balki butun vujudining niholi alangalanib ketadi:

*Menkim otim o’ldi hodii ishq,
 Maskan manga ushbu vodii ishq* [Navoiy 2006, 39].

Shu tariqa, o’t, barq, nur, partav, chaqin, otash, lam’a kabi so’zlar bu asarning asosiy belgilovchi tashbehotiga aylangandir. Layli husni ham o’t, Majnun ishq ham o’t, ikki o’t bir-biriga tortiladi va bir-biriga tekkanda jonni kuydiruvchi alanga kelib chiqadi” [Komilov 2009, 197].

Muhammad Fuzuliy “Layli va Majnun” dostonining 12-bobi 56 baytdan iborat bo’lib, zamona hukmdorining madhiga bag’ishlanadi. Bobda sulton Salmanning madhi keladi:

*Mə’mur edibən binayi-ali,
 Cənnət sifəti, İrəm misali.
 Ta ruzi-əbəd bunu məqam et,*

Bidağdağə işrəti-müdam et! [Fuzuliy, 2005].

Mazmuni: Baytda sulton nihoyatda adolatli va ilimli zot ekanligi, shu bilan birga u qurdirgan binolar jannatning bog'larini eslatguvchi ekanligi aytiladi. Sulton shijoati bilan jahonga mashhur bo'lganligi va quyosh misoli barchaga mehr-shafqat nurlarini ulashishi maqtaladi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostonlari turkiy xalqlar ma'naviy hayotining ko'zgusi bo'lib, unda o'tmishdagi ajdodlarimizning ijtimoiy turmushi, xalq hayoti, urf-odatları, ikki buyuk mutafakkirning olam va odam, ishq haqidagi qarashlari o'z ifodasini topganligi bilan ham bugungi kun uchun ahamiyatlidir:

1. Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni 38 bob, 3623 baytdan iborat bo'lsa, Muhammad Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostoni 113 bob, 3098 baytni o'z ichiga oladi;

2. Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni masnaviy janrida yozilgan. Fuzuliyning "Layli va Majnun" dostoni esa masnaviy janrida yozilishi bilan birga, dostonida: 3 ta qasida: 60 bayt (Munajat, na't, Sulton Sulaymon madhiyasi), 26 ta g'azal: 162 bayt (Laylining tilidan 8 ta, Majnunning tilidan 12 ta va Fuzuliyning o'zini tilidan 2 ta, munajat g'azal 2 ta), 2 ta murabba': 26 bayt (Laylining tilidan 1 ta, Majnunning tilidan 1 ta);

3. Muhammad Fuzuliy Alisher Navoiyning nafaqat "Layli va Majnun" dostonidan, balki "Xamsa"dan ham ta'sirlangan o'rinlariga guvoh bo'ldik. Masalan, Fuzuliy doston tarkibida 2 ta hamd va 3 ta munajat keltiradi. Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni tarkibida ham 4 ta munajat va 5 ta na't keladi.

Adabiyotlar

- Alisher Navoiy. 2006. *Layli va Majnun*. Toshkent: G'afur G'ulom.
- Муҳаммад Фузулий. 1958. *Лайли ва Мажнун*. Азәрбайчан Ушаг вә Қәнчләр Әдәбийяты.
- Муҳаммад Фузулий. 1968. *Лайли ва Мажнун*. Тошкент: Ғафур Ғулом.
- Мәһәммәд Фүзүли. 2005. II Cild-BAKI: "ŞƏRQ-QƏ RB".
- Комилов, Н. 2009. *Тасаввуф*. Тошкент: Moarounnahr – O'zbekiston.
- Комилов, Н. 1996. *Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи*. Toshkent: Yozuvchi.
- Назруллаева, С. 1983. *Тема «Лейли и Меджнун» в истории литературы народов Советского Востока*. Тошкент: Фан.
- Sirojiddinov, Sh., Yusupova D., Davlatov O. 2020. *Navoiyshunoslik*. Darslik. Toshkent: Akademnashr.
- Yusupova D. 2016. *O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti* (Alisher Navoiy davri). Toshkent: TAMADDUN.
- Ibrahim Akyol. 2019. *Nevai ile Fuzulinin Leyla ve Mecnun Mesnevilerinin*

Yapi ve Konu Bakmindan Karsilastirilmesi-Dil ve Edabiyat Arastirmalari (DEA), 267-293.

- Burhan Basharslan "Fuzulinin Leyla vu Macnun Mesnevisi-Dibace" marmara ilahiyat.com (muif blog); 14 Agustos 2019.
- Jabborov, N. (2022). Alisher navoiy an'alarining Abdulla Oripov she'riyatidagi poetik sintezi poetic synthesis of alisher navoi's traditions in the poetry of abdulla oripov. in *Library*, 22(1), 112-125. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/19399>
- Jabborov, N. (2021). Mirzo Ulug'bek davri adabiyoti Alisher Navoiy talqinlarida. in *Library*, 21(2), 76-92. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/17777>
- Makhmudovna, M. S., Saripul, A. R., & Eisar, J. (2023). ANALYSIS OF TEXT DIFFERENCES IN MUTRIB'S WORKS. *American Journal Of Philological Sciences*, 3(04), 41-47.
- Madirimova, S. (2019). Mutrib Xonaxarob asarlari qo 'lyozmalarining ilmiy tavsifi. *Oltin bitiglar-Golden Scripts*, 3(3).
- Rahmonova, D. (2021). Ривожи миллат истар эрсанг. in *Library*, 21(1), 3-15. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/8139>

Comparative analysis of the prologues of Alisher Navoyi and Muhammad Fuzuliy's «Layli and Majnun» epic

Yulduz Abdulhakimova¹

Abstract

The two great epics in Turkish literature, Alisher Navoi and Muhammad Fuzuli's «Layli and Majnun» are compared. As a result, of our comparisons, opinions and conclusions about the weight, genre, composition, individuality of the protagonist and events of both epics are expressed. The similarities and differences between the two artists' approaches to the topic will be analyzed. The article discusses the emergence of the legend of Layli and Majnun in the form of epics in Turkish and Persian literature, which was passed from language to language among the Arab peoples. The idea that the Majnun is a historical figure or

¹*Abdulkhakimova, Y.* – Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: abdulhakimovayulduz4@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1492-4568

For citation: Abdulhakimova, Y. «Comparative analysis of the prologues of Alisher Navoyi and Muhammad Fuzuliy's «Layli and Majnun» epic». *Uzbekistan: Language and Culture. Literature* 1 (2): 61-83.

a fabricated character is supported by the views of scholars.

Key words: *Hamsa, epic, love, composition, masnavi, story, Layli and Majnun, hamd, na't.*

References

- Alisher Navoiy. 2006. *Layli va Majnun*. Toshkent: G'afur G'ulom.
- Muhammad Fuzuliy. 1958. *Layli va Majnun*. Азарбайчан Ушаг вә Қәнчләр Әдәбийяты.
- Muhammad Fuzuliy. 1968. *Layli va Majnun*. Toshkent: G'afur G'ulom.
- Məhəmməd Füzuli. 2005. II Cild-BAKI: "ŞƏRQ-QƏ RB".
- Komilov, N. 2009. *Tasavvuf*. Toshkent: Movarounnahr-O'zbekiston.
- Komilov N. 1996. *Tasavvuf yoki komil inson axloqi*. Toshkent-Yozuvchi.
- Nazrullaeva, S. 1983. *Tema «Leyli i Medjnun» v istorii literatury narodov Sovetskogo Vostoka*. Toshkent: Fan.
- Sirojiddinov, Sh., Yusupova D., Davlatov O. 2020. *Navoiyshunoslik*. Darslik. Toshkent: Akademnashr.
- Yusupova D. 2016. *O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri)*. Toshkent: TAMADDUN.
- Ibrahim Akyol. 2019. *Nevai ile Fuzulinin Leyla ve Mecnun Mesnevilerinin Yapi ve Konu Bakmindan Karsilastirilmesi-Dil ve Edabiyat Arastirmalari (DEA)*.
- Burhan Basharslan "Fuzulinin Leyla vu Macnun Mesnevisi-Dibace" marmara ilahiyat.com (muif blog); 14 Agustos 2019.
- Jabborov, N. (2022). Alisher navoiy an'alarining abdulla oripov she'riyatidagi poetik sintezi poetic synthesis of alisher navoi's traditions in the poetry of abdulla oripov . in Library, 22(1), 112–125. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/19399>
- Jabborov, N. (2021). Mirzo Ulug'bek davri adabiyoti Alisher Navoiy talqinlarida. in Library, 21(2), 76–92. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/17777>
- Makhmudovna, M. S., Saripul, A. R., & Eisar, J. (2023). ANALYSIS OF TEXT DIFFERENCES IN MUTRIB'S WORKS. American Journal Of Philological Sciences, 3(04), 41-47.
- Madirimova, S. (2019). Mutrib Xonaxarob asarlari qo'lyozmalarining ilmiy tavsifi. Oltin bitiglar–Golden Scripts, 3(3).
- Rahmonova, D. (2021). Ривож ми́ллат истар э́рсанг. in Library, 21(1), 3–15. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/archive/article/view/8139>